

ENDÜLÜS’TE MEDRESELERİN KURULUŞU VE EĞİTİ- MİN YAPILDIĞI MEKÂNLAR

Ahmet Beken, Çukurova Üniversitesi

e-posta: ahmtbeken@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5243-7605

ATIF: Beken, Ahmet, Endülüs’te Medreselerin Kuruluşu ve Eğiti-Min Yapıldığı Mekânlar, Hikmet Yurdu, CİLT: 15, SAYI: 29, 2022/1, ss.1-18

Öz

Yüksek düzeyde eğitim-öğretimin yapıldığı başlıca mekânlar olarak medreselerin ortaya çıkışı, kurulduğu coğrafyaya göre farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir. Medreseler X-XI. yüzyıldan itibaren Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulup gelişmeye başlamış, bu bölgelerden Batı’ya doğru ise tedrici bir gelişim seyri göstermiştir. Bu bakımdan medrese kurumunun hem geç bir tarihte ortaya çıktığı hem de Doğu’ya nazaran az sayıda olduğu coğrafyalardan biri Endülüs’tür. Bizim bu çalışmadaki amacımız, medrese kurumunun Endülüs’te ortaya çıkış zamanını tespit etmeye çalışmak ve eğitimin hangi kurumlarda icra edildiğini ortaya koymaktır. Dolayısıyla tarihî kaynaklardan hareket edildiğinden çalışmada belgelere ve dokümanlara dayalı veri toplama ve içerik analizini esas alan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda veriler toplanırken öncelikle temel kaynaklara (tabakât ve terâcim) müracaat edilmeye çalışılmış, yorum ve çıkarımlarda bulunurken farklı araştırmalardan da istifade edilmiştir. Endülüs’te medresenin ilk olarak ne zaman kurulduğuyla ilgili farklı düşünceler öne sürülmüşse de bunun geç bir dönemde (XIII-XIV. yüzyıl) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Mâlikî vakıf hukukunun etkisi, ilim yolculukları (rih-leler), coğrafyanın maruz kaldığı savaşlar, coğrafik ve kronolojik faktörler, iç karışıklıklar ve siyasî istikrarsızlıklar medresenin Endülüs’te tam anlamıyla kurumsallaşamamasının sebepleri olarak zikredilebilir. Bu nedenle medreselerden ziyade evler, mektebler (küttâb, mekâtib), mescitler ve mescidü’l-câmi’/câmiler eğitim-öğretimin icra edildiği başlıca mekânlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Endülüs, Medreseler, Eğitim Mekânları.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Kasım / November 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Ocak / January 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Ocak / January 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak- Haziran/ January

Cilt / Volume: 15 Sayı / Issue: 29 **Sez. / Pub Date:** Ocak-Haziran, 2022/1 **Sayfa / Pages:** 1-18

İntihal / Plagiarism: Bu makale, intihal.net programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Establishment of Madrasahs and Places of Education in Andalusia

Abstract

The emergence of madrasahs, as the main places where high-level education and training is carried out, took place in different time periods according to the geography in which they were established. Madrasahs were established and started to develop in the regions of Khorasan and Transoxiana from the 10-11th century, and from these regions to the West, they showed a gradual development course. In this respect, Andalusia is one of the geographies where the madrasa institution emerged at a late date and where it is few in number compared to the East. Our aim in this study is to try to determine the time of the emergence of the madrasa institution in Andalusia and to reveal in which institutions the education was carried out. Therefore, since historical sources are used, qualitative research method based on data collection and content analysis based on documents and documents was used in the study. In this context, while collecting the data, it was tried to refer to the obituaries and biography works (tabakât and terâcim), and different researches were also benefited from while making comments and inferences. Although different opinions have been put forward about when the madrasah was first established in Andalusia, it is understood that this took place in a late period (XIII-XIV century). The effect of the Mâlikî foundation law, scientific journeys (rihla), the wars that the geography was exposed to, geographical and chronological factors, internal turmoil and political instability can be mentioned as the reasons why the madrasa could not be fully institutionalized in Andalusia. For this reason, rather than madrasahs, houses, schools (kuttâb, makâtib), masjids and masjid al-cami'/mosques have been the main places where education is carried out.

Keywords: Religious Education, Andalusia, Madrasahs, Places of Education.

GİRİŞ

Medreselerin ilk olarak on ve on birinci asırlardan itibaren kurulduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Farklı bir tabirle ilk medreselerin 4./10. asırdan itibaren bilhassa 5./11. asırda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde ortaya çıktığına dair güçlü deliller mevcuttur. Nitekim Târihu'l-Beyhak müellifi Ebü'l-Fazl el-Beyhakî (öl. 470/1077), Bağdat Nizâmiye Medresesi kurulmadan evvel yaklaşık yarım asır önce (on birinci asrın başlarında) Nişâbur'a geldiğinde vakıflarıyla birlikte burada 20 küsur medresenin varlığını haber vermektedir. Bu bakımdan Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri, İslâm dünyasındaki ilk medreseler olmayıp bundan önce de -her ne kadar Selçuklular dönemindeki kadar sistematik olmasa da- hem isim hem de kurum olarak medreselerin varlığına rastlanmaktadır.

Nizâmiye Medreseleri'nden önceki medreselerin çoğunun Horasan'ın önde gelen şehirlerinden olan ve Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229) tabiriyle âlimlerin membaı sayılan Nişâbur'da kurulduğu tespit edilmektedir. Hatta Nizâmiye Medrese ağının ilki de yine burada kurulmuştur. İlk medreseler bilhassa sözü edilen yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulmuş, sonrasında ise bu bölgelerden halifeliğin merkezi olan Bağdat'a, oradan Mısır/Kahire, Şam, Mağrib ve Endülüs'e doğru tedricen yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Nâcî Ma'ruf, medreselerin ilk olarak Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde 295/907 yılından önce, Irak bölgesinde 457/1064 yılından, Şâm'da 491/1097'den, Mısır'da 532/1137'den, Hicâz'da 579/1183'ten,

Tûnus'ta 647/1249'dan, Mağrib'de/Fas'ta 685/1286'dan, Endülüs'te ise 750/1349'dan itibaren görüldüğünü belirtmektedir.

Endülüs'te ilk ne zaman ve hangi bölgede ortaya çıktığının tespiti farklı zorluklar barındır- sa da birer yükseköğretim kurumu olarak medreselerin bu coğrafyada mezkûr tarihler- den/yüzyıllardan önce veya biraz sonra ortaya çıktığını söylemek güçtür. Bu yüzden Endülüs'te medrese konusu ele alınırken bu kurumların tarihsel gelişiminin göz önünde bulundurulması ge- rektilidir. Zira medreselerin ortaya çıkıp belli bir sistematiğe kavuştuktan sonra müesseseleş- mesi uzun bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Buna göre medreselerin Endülüs'teki kuruluşu- nun Doğu'ya göre çok daha sonraki bir zamanda gerçekleştiği yönünde bir tahminde bulunulabi- lir. Endülüs'ün coğrafi açıdan medreselerin ilk kurulduğu bölgelerden uzakta olması, coğrafyanın maruz kaldığı savaşlar, iç karışıklıklar ve siyasî istikrarsızlıklar bu kurumların burada geç bir tarihte ortaya çıkmasında etkili olmuş olabilir. Bu ve benzeri gerçeklerden hareketle medreselerin Endülüs'te ilk defa kuruluşunun geç bir tarihte olduğu yaygın kabul görmüştür. Bazı tarihçiler medreselerin Mağrib ve Endülüs'te ortaya çıkışının VI/XII ve VII/XIII. yüzyıl olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte medresenin Endülüs'te ortaya çıkışı yaygın bir şekilde VIII./XIV. yüzyıl (750/1349) olarak kabul edilmiştir. Ancak burada belirtilmesi gereken husus, buradaki medrese sayısının Doğu'ya nazaran az sayıda olduğudur.

Bizim bu çalışmada güttüğümüz temel amaç, medreselerin Endülüs'te ortaya çıkış zamanı- nı tespit etmek ve eğitimin yapıldığı mekânları ortaya koymak suretiyle alana küçük de olsa bir katkı sunmaktır. Zira Endülüs'le ilgili farklı çalışmalar olmakla birlikte eğitim-öğretim konusu- nun diğerlerine göre daha az işlendiğine şahit olunmaktadır. Muhammed Abdülhamîd İsâ'nın Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus, İbrâhîm Ali Akiş'in et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelûs, Dîb Safiye'nin et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'asri'l-Muvahhidîn (h. 6-7/m. 12-13) ve Cumhuriyetin Adıgüzel'in XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat adlı çalışmaları bu bağlamda akla ilk gelen eserlerdir. Konu, temel kaynaklar (bilhassa tabakât ve terâcim türünden eserler) merkeze alınarak işlenmeye çalışılmakla birlikte sözü edilen çalışmalardan da istifade edilmiştir. Çoğun- lukla tarihî kaynaklardan hareket edildiğinden çalışmada belgelere ve dokümanlara dayalı veri toplama ve içerik analizini esas alan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

1. Endülüs'te Medreselerin Ortaya Çıkışı

Yukarıda da vurgulandığı üzere medreseler ilk olarak Horasan ve Mâveraünnehir bölgele- rinde ortaya çıkmış, daha sonra bu bölgelerden Irak'a/Bağdat'a, oradan da Mısır, Şâm/Dımaşk, Filistin, Kuzey Afrika/Mağrib ve Endülüs'e doğru uzun bir zamanı kapsayan bir süreçte tedrici bir şekilde yayılmıştır. Hem Mağrib hem de Endülüs'te medrese kurumunun tam olarak ne zaman ve nerelerde ortaya çıktığı tartışılabilen bir mevzu olsa da her iki bölgede de Doğu'dakine benzer bir kurumsallaşmanın olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle hem Mağrib hem de Endülüs'te eğitim-öğretim mekânları Doğu'ya paralel bir biçimde şekillenmiştir. Ancak zamansal açıdan medreselerin mezkûr coğrafyalarda Doğu'ya göre çok sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bir görüşe göre XII. yüzyılda Muvahhidler (1130-1269) tarafından Mağrib'le birlikte Endülüs'te de medreseler kurulmuştur. Bu düşüncüyü ana kaynaklar bağlamında temellendirmek zor olsa da Muvahhid hareketinin lideri konumundaki İbn Tûmert'in (öl. 524/1130) Bağdat Nizâmiye Medre- sesi'nde eğitim gördüğünden medrese geleneğine aşina olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

XIII. yüzyılda Mâleka/Malaga ve Mürsiye’de, XIV. yüzyılda ise Gırnâta’da medreselerin varlığı kesin olarak bilinmektedir.

Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî (öl. 599/1203) tarafından fethinden itibaren Endülüs’te doğan, yaşayan, ölen ya da oraya gelen hadîs ve fıkıh âlimleri, devlet adamları, şairler, edebiyatçılar ve meşhur kişilerin biyografilerini içeren Buğyetü’l-mültemis fi târîhi ricâli ehli’l-Endelüs adlı eserinde medrese ismi geçmekle birlikte bunların Doğu’daki (Bağdat, Mısır/İskenderiye) medreseler olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebû Zer‘ el-Fâsî (öl. 741/1340), 726/1326’dan önce yazdığı anlaşılan Enisü’l-mutrib adlı eserinde Sultan Ya‘kûb b. Yûsuf b. Abdülmü’min İbn Ali’nin (580-595/1184-1199) biyografisinden bahsederken onun Afrika, Mağrib ve Endülüs’te bîmâristân, mescit ve medreseler bina ettirdiğini ve buradaki fakîh ve talebelere maaş bağladığını belirtmektedir. Lisânüddîn İbnü’l-Hatîb (öl. 776/1374-75) ise I. Yûsuf el-Müeyyed-Billâh Ebü’l-Haccâc’dan (733-755/1333-1355) söz ederken medreselerin vakıflarıyla birlikte ilk olarak onun tarafından kurulduğunu ve ihtîşamlı (Gırnâta) Medresesi’nin de yine onun zamanında inşa edildiğini aktarmaktadır. Aragonlar’ın (1323-1479) 636/1238 Belensiye’yi ele geçirmeleri üzerine yakılan bir ağıtta da medreselerden bahsedilmektedir. Dozy (1820-1883) ise Endülüs’te medrese kelimesinin genel olarak eğitim-öğretimin yapıldığı bütün kurumları ifade ettiğini ve bunun sadece bilindik anlamıyla medrese kurumuna hasredilemeyeceğini öne sürmektedir. Medrese iç avlusunun (sahn) mescitten sayılıp sayılmayacağına dair verilen fetvâ ve bazı medreselerin komşu mescide bitişik olması durumu da bunu destekler niteliktedir. Bununla birlikte eldeki kaynakların Endülüs’te medreselerin ilk olarak ne zaman kurulduğu ve bunların eğitim programıyla/işleyişiyle ilgili verdiği bilgiler yeterli değildir. Hasan Mahmûd ise sanılanın aksine Endülüs’te medrese sayısının çok olduğunu ve neredeyse Endülüs’ün her bir şehrinde birer medrese bulunduğunu ileri sürmektedir. Özellikle Muvahhidler döneminde Kuzey Afrika ve Endülüs’te medrese sayısının fazla olduğunu söyleyen başka araştırmacılar da bulunmaktadır.

Dinî ve siyasî açıdan Endülüs Müslümanlarının büyük düşmanı ve Endülüs’ün Müslümanlardan geri alınmasında önemli rol oynayan Kastilya kralları, aynı zamanda Endülüs kültür ve sanatına da büyük önem vermişlerdir. Özellikle bilgin, filozof, şair ve musikişinas kişiliğiyle tanınan, çeşitli eserlerin sahibi (el-Sabio) X. Alfonso ve Zalim (el-Cruel) I. Pedro başta olmak üzere Kastilya krallarının saraylarında Müslüman âlimler ve sanatçılar istihdam edilmiştir. J. Ribera, Alfonso el-Sabio’nun (1221-1284) Endülüs’ün Mürsiye şehrinde ilk Müslüman okulunu kurduğunu söylemektedir. Estudio olarak da anılan ve bilimsel araştırmaların yanı sıra felsefe, matematik, musiki gibi ilimlerle ilgili derslerin yapıldığı bu kurumun medreseden farklı bir müessese olduğu söylenebilir. Burada hekimliği yanında mantık, felsefe, mûsikî, tıp, hendese ve matematik (el-‘aded) gibi kadim ilimlerde (el-fünûnü’l-kadîme) ün yapmış olan Muhammed b. Ahmed b. el-Mürsî er-Rakûtî adlı Endülüslü bir Müslüman tarafından Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan bir öğrenci kitlesine dersler verdiği aktarılmaktadır. Hatta Nasrîler’in ikinci hükümdarı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf el-Fakîh (671-701/1272-1302) de kendisinden ders alanlardan birisidir. İbnü’l-Hatîb, Makkarî ve İbn Hacer, söz konusu mekândan medrese olarak bahsetmeler de medreselerde ağırlıklı olarak dinî ilimlerin (fıkıh, hadîs, tefsîr vs.) okutulduğu, dolayısıyla buradaki derslerin Müslüman talebelere yönelik olduğu düşünüldüğünde buranın klasik anlamda medreseden farklı bir kurum olduğu anlaşılmaktadır.

ed-Dîbâcü’l-müzheb isimli eserde Ebû Ali es-Sadefî’ye/İbn Sükkere’ye (öl. 514/1120) ait bir pasajdan hareketle medresenin Endülüs’te XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başlarında kurul-

duğu ileri sürülebilir. Zira İbn Ferhûn, Ebû Ali es-Sadefî'ye ait verdiği biyografide açık bir şekilde kendisinin Bağdat'tan döndükten sonra yaptığı özel derslerle ilintili Mürsiye Medresesi ibaresini kullanmaktadır. İbn Ferhûn'un Mürsiye Medresesi ve orada hocalık yapan İbn Sükkere ile ilgili bilgi verdiği pasaj şöyledir: "... Sonra İbn Sükkere Endülüs'e döndü ve Mürsiye Medresesi'nde ikamet etti. İnsanlar (öğrenciler) da onun burada ders verdiğini öğrenince kendisinden ders almak için geldiler..."

İbn Sükkere, yaklaşık 450/1058, 452/1060 ya da 454/1062 civarında doğduğu rivayet edilmektedir. Gençliğinde Mağrib, Kahire, Mekke ve Bağdat'a ilim tahsil etmek üzere seyahatler yapmıştır. Bu yolculuğunda uğradığı Bağdat'ta beş yıl süresince hadîs ve fıkıh öğrenmiştir. Hatta daha sonra Bağdat Nizâmiyesi'nde müderris olacak Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâî'nin (öl. 507/1113) fıkıh derslerine devam edip ondan Şâfiî fıkıhıyla ilgili et-Ta'likâtü'l-kübrâ fi mesâ'ili'l-hilâf adlı eserini dinlemiş ve yazmıştır. 490/1097'de Mürsiye'ye yerleşerek şehrin büyük camiinde bilhassa kırâat ve hadîsle ilgili dersler vermiştir. Kendisinden hadîs alıp rivayet etme icazeti alanlar arasında Ebû Tâhir es-Silefi (472/1029-576/1180); tarihçi, fıkıh ve hadîs âlimi İbn Beşkûvâl (494/1101-578/1183) ve Kâdî İyâz da (öl. 544/1149) yer almaktadır. Bunlardan Kâdî İyâz, kendisinden Buhârî ve Müslim'in es-Sahih adlı eserleri olmak üzere çok sayıda eser dinlediğini aktarmaktadır. Kaynaklarda 505/1111 yılında Mürsiye kadılığına tayin edildiği aktarılmaktadır. Ancak Mürsiye'deki kadılık görevinden ayrılmak istediği, isteğinin kabul edilmemesi üzerine ise bir süre gizlenip Meriye'ye gittiği, 507/1113 yılının sonunda görevden af talebi kabul edilinceye kadar da bu vazifede kaldığı rivayet edilmektedir. Ebû Ali es-Sadefî, Kütende (Cutanda) savaşında 514/1120'de şehit olmuştur.

Ebû Ali es-Sadefî'nin kısa biyografisinden hareketle Mürsiye Medresesi'nin kuruluş tarihiyle ilgili bir tahminde bulunulabilir. İbn Sükkere'nin Bağdat'ta fıkıh ve hadîsle ilgili dersler alıp 30'lu yaşlarda Mürsiye'ye dönüp medresede müderrislik görevine atandığı düşünüldüğünde Mürsiye Medresesi'nin XI. yüzyılın son çeyreğinde ya da XII. yüzyılın başlarında kurulduğu iddia edilebilir. Ancak Makdisi'ye göre bu tarih, İbn Sükkere'nin orada hocalık yaptığından önceki bir tarihe denk gelmektedir. Hâlbuki İbn Ferhûn'un Mürsiye Medresesi ve orada hocalık yapan İbn Sükkere ile ilgili yargısı, çoktan kurulmuş bir düzene sahip yükseköğrenimin yapıldığı ve şehrin tek medresesi olma payesini taşıyan bir mekânı ima etmektedir. Bu nedenle eserde medresenin kuruluş tarihiyle ilgili verilen bilgide bir muallaklık göze çarpmaktadır. Zira İbn Ferhûn, sözü geçen eserinde medrese terimini tarihsel gerçekliklere aykırı olarak ya da bilinen anlamının dışında kullanmış görünmektedir. Ya da Şam Emeviyye ve Ezher Camii örneğinde olduğu gibi Mürsiye Ulu Camii de "ders yapılan mekân" anlamında aynı zamanda medrese olarak isimlendirilmiştir. Nitekim Endülüs'teki merkez/ulu camileri aynı zamanda birer medrese vazifesi görmüştür. Dolayısıyla İbn Ferhûn'nun medrese dediği yerin bildik anlamda medrese kurumundan farklı olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu durum özellikle Endülüs'te medrese kelimesinin genel olarak eğitim-öğretimin yapıldığı bütün kurumları ifade etmesi ve bunun salt müesses bir kuruma hasredilemeyeceği gerçeğiyle de ilgilidir. Buna göre bir mescit veya camiinin ders mekânı olması hesabıyla medrese olarak isimlendirilmesi pekâlâ mümkündür. Kurtuba ve Gırnâta Ulu Camii'leri (el-Mescidü'l-Kebîr, el-Mescidü'l-Câmi') örneğinde olduğu gibi kimi zaman bu gibi mekânların da medrese olarak adlandırıldığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu cümleden olarak sözü edilen tarihte müstakil müesseseler kabilinden medresenin Endülüs'te kurulmuş olması uzak bir ihtimal olsa gerektir. Zira XI. yüzyılın ikinci yarısında Doğu'da

örneğin Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi ve Ebû Hanîfe Medresesi (Meşhedü Ebî Hanîfe) gibi kurumlar daha yeni yeni kurulmaktaydı. Farklı bir tabirle Doğu İslâm dünyasında kurumsal bir eğitim-öğretim mekânı olarak medreselerin ortaya çıktığı V/XI. asırda Endülüs'te henüz bu tür bir müesseseleşme görülmemişti. Medreselerin Doğu'dan Batı'ya uzun bir zaman diliminde yayıldığı ise tarihsel bir gerçekliktir. Bununla birlikte Endülüs'te ilk medresenin kuruluşuyla ilgili kesin bir tarih vermek zor olsa da Endülüs'te Doğu'daki medreselerin inşasından çok daha ileri bir tarihte medreselerin kurulduğu ve bunun da yaklaşık XIII ya da XIV. yüzyılda gerçekleştiği söylenebilir. Dolayısıyla Endülüs'te eğitim-öğretim faaliyetlerinin ev, cami, mescit, ribât, hânk(g)âh ve zâviyeler etrafında şekillendiği, medreselerin birer yükseköğretim kurumu olarak teşekkülünün bilhassa Nasrîler'den (1238-1492) ve Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. İsmâil'in 750/1349 yılında Gırnâta'da bir medrese inşa ettirmesinden sonra gerçekleştiği ileri sürülebilir. Nitekim Mâleka Medresesi de VIII./XIV. yüzyılın birinci yarısında şehir camiine yakın bir yerde inşa edilmişti.

“Yûsufiyye Medresesi”, “Nasiriyye Medresesi” ve “İlmiyye Medresesi” gibi isimlerle de anılan Gırnâta Medresesi, çoğu tarihçi tarafından Endülüs'te Müslümanlar tarafından kurulan ilk medresesi olarak kabul edilmektedir. Bu medrese Benî Ahmer sultanlarından Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. İsmail döneminde (1333-1354) Vezir Ebü'n-Naîm Rıdvan'ın (öl. 760/1359) gayretleriyle inşa edilmiştir (750/1349). Burhâneddîn İbn Ferhûn (öl. 799/1397) ve onun takipçisi Ahmed Bâbâ et-Tinbukî (öl. 1036/1627), Nasiriyye Medresesi'nde ders veren bazı hocalardan bahsetmekte; ancak medresenin kesin kuruluş tarihi hakkında bilgi vermemektedir. İbn Ferhûn'un ders verdiğini söylediği kişilerin çoğunlukla zikri geçen tarihten sonra medresede ders verdikleri anlaşılmaktadır. Burada ilk ders veren âlimlerden biri Muhammed b. Muhammed b. Muhârib'tir. Aklî ve naklî ilimlerde önemli bir isim olan bu şahıs Nasiriyye'ye 750/1349 yılında ders vermesi için davet edilmiştir. Daha çok el-Elfiyye adlı eseriyle tanınan İbn Mâlik et-Tât'nin (672/1274) gramerle ilgili eseri olan Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmi'lü'l-makâsîd adlı eserini burada okutmuştur.

Medresede ders veren âlimlerden bir diğeri fıkıh hocası Ebû Abdullah el-Beyânî el-Gırnâtî'dir (öl. 753/1352). Ebû Sa'îd Ferec b. Kâsım et-Tağlibî el-Gırnâtî (öl. 782/1380) isimli bir kişinin 754/1353-54 yılı Recep ayının on sekizinde burada belki de kendisinin hoca olarak ilk dersini verdiği belirtilmektedir. Fıkıh, tefsîr, kelâm, mantık, hisâb/matematik, hendese/geometri ve edebiyat (şiir, lügat, arûz vs.) gibi naklî ve aklî ilimlerde dönemin ileri gelen âlimlerinden biri olan Mansûr b. Ali b. Abdillâh ez-Zevâvî, 753/1352-53'te Endülüs'e geldiğinde Nasiriyye Medresesi'ne/Câmi'atü Gırnâta'ya mukri' (Kur'ân ve kırâat âlimi/öğreticisi) olarak atanmış, fûrû'î-fıkıh ve tefsîr ile ilgili de tedriste bulunmuştur. Nasiriyye Medresesi'nde ders verenlerden biri de Ferec b. Kâsım b. Ahmed et-Tağlibî'dir. Arapça, kırâat, tefsîr, fıkıh ve edebiyatta önemli birikime sahip et-Tağlibî 754/1353-54 yılında medresede dersler vermiştir. Yahyâ b. Ahmed b. Huzeyl et-Tücebî (öl. 753/1352-53), Gırnâta Medresesi'nde usûl, ferâiz ve tıpla ilgili dersler okutmuştur. İbrâhîm b. Muhammed b. Fütûh el-'Ukaylî (öl. 867/1463) de hem Gırnâta Medresesi'nde hem de Gırnâta Ulu Camii'nde aklî, naklî ve Arap diline müteallik ilimlerle ilgili dersler vermiştir. Hatta el-Kalesâdî (öl. 891/1486), sözü edilen alanlarla ilgili kendisinden okuduğu kitapların isimlerini de zikretmektedir.

Yöneticiler eğitime ve öğretime önem verip ülkenin farklı noktalarında medreseler inşa etmişlerse de bu kurumların Endülüs'te olduğu gibi Kuzey Afrika'da/Mağrib'de ortaya çıkmasıyla ilgili de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar 5./11., bazıları 6./12., diğer bir kısım ise 7./13. yüzyılda (670/1271-72 veya 680-81/1280-81) medreselerin ortaya çıktığını iddia etmiş-

tir. Hasan Ali, ilk medresenin Murâbit hükümdarlarından Yûsuf b. Tâşfin'in (1073-1106) döneminde yapıldığını, ancak adı Sâbırın olan bu medresenin kaynaklarda yerinin zikredilmediğini aktarır. Ona göre Muvahhidler de medrese yapımına önem vermişlerdir ki Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî (524/1130) medrese inşa eden ilk kişidir. Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr-Billâh (580/1184) da ülkenin farklı yerlerine medreseler inşa etmiştir ki Mehdiyye Medresesi bunlardan biridir. Muhammed en-Nâsır-Lidînillâh'ın (595/1199) da 20 medrese kurduğu aktarılmaktadır. Safiyah Dîb de medreselerin Kuzey Afrika'da/Mağrib'de Muvahhidler (1147-1229) ve hatta onlardan önce Murâbitlar (1090-1147) tarafından inşa edilip yaygınlaştırıldığını öne sürmektedir. Mahmûd ise sadece Mağrib değil, Endülüs medreselerinin de Murâbitlar döneminde ortaya çıkıp başarılı bir şekilde yükseldiğini belirtmektedir. O, bu bağlamda Kurtuba, Mürsiye, Meriyye, Dâniye, İşbiliye, Belensiye, Turtûşe, Gırnâta, Batalyevs, Şâtibe, Sarakusta (Zaragoza) ve Şilb medreselerinden bahsetmektedir. Bununla ilgili olarak Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Abdülhak el-Mansûr el-Merînî'nin 675/1276-77 tarihinde Karaviyyîn Camii'nin güneyinde bir medrese (Ya'kûbiyye/Saffârîn Medresesi) kurma emri verdiği aktarılmaktadır. O, camii ve medreselerin yanı sıra cüzzamlılar ve ruh hastaları için dârü's-şifâlar, düşkünler için de bakımevleri yaptırmış, bunların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla vakıflar kurmuştur. Shatzmiller, Kuzey Afrika'da birer yükseköğretim kurumu olarak ilk medresenin 647/1249'da Hafsîler (1228-1574) döneminde Tunus'ta kurulduğunu aktarmaktadır. Merînîler de (1196-1465) Mağrib tarihinde ilk defa başta başşehir Fas olmak üzere diğer şehirlerde medreseler kurmuşlardır. Sultanın ve devlet adamlarının kurduğu vakıflar sayesinde medreseler gelişmiştir. Fas'ta Saffârîn, Hulefâiyyîn, Beyzâ, Sihric, Attârîn, Misbâhiyye, Bû İnâniyye (Tâliatü Fas) ve Selâ'da Tâlia Tıp Medresesi bu devirde inşa edilen medreselerin başta gelenleridir. Medreselerin yanında cami, tekke ve ribâtlar da inşa edilmiştir.

Fas'ta çok sayıda Merînî medresesi arasında özellikle ikisi zikredilmeye değerdir. 723-725 (1323-1325) yıllarında Ebû Said Osman'ın yaptırdığı Attârîn Medresesi, içindeki mescidi ve revaklı avlusuyla Mağrib medreselerinin en güzel örneklerinden olup ihtişamlı tezyinatı, oyma ahşap çatısı ve bronz kapı kanatlarıyla eşsiz bir yapıdır. Merînî mimarisinin olduğu kadar Mağrib mimarisinin de baş eserlerinden olan Bû İnâniyye Medresesi zikredilmeye değer diğer bir medresedir. 751-756 (1350-1355) yıllarında Ebû İnân el-Merînî tarafından inşa ettirilen medrese geniş bir avlu etrafında teşekkül etmiş bir plana sahiptir. Sebte de Mağrib'de ilk defa düzenlenen mevlid merasimleri, dinî ilimlerle birlikte tıp, astronomi, matematik gibi ilimlerin öğretildiği, Mağrib'de kurulan ilk medreselerden olan Sebte medresesi ve Hristiyanlara karşı verdiği mücadele ile öncülük eden bir şehir olarak bu minvaldedir. Ebû'l-Hasan eş-Şârrî el-Gâfikî'nin (öl. 649/1251) 635/1237'de Sebte'de yaptırdığı medrese, Muvahhid hükümdarlar dışında Doğu medreseleri örnek alınarak bireysel çabalarla kurulan eski medreselerden olduğundan üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. el-Gâfikî, vakıflarla desteklediği medreseye hayatı boyunca farklı ilim dallarıyla ilgili topladığı zengin kitap koleksiyonunu da medresenin kütüphanesine vakfetmiştir. Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (öl. 776/1374-75), bu kütüphaneden Hizanetü kütübi'l-ulûm şeklinde bahsetmektedir. Kâsım b. Abdillâh b. Muhammed eş-Şât el-Ensârî bu medresede usul ve ferâizle (İslâm miras hukuku) ilgili dersler vermiştir.

Netice olarak coğrafi bakımdan Doğu'ya daha yakın olması; siyasî istikrarsızlıklar, isyanlar, askerî karışıklıklar ve bilhassa düşmanla mücadelenin Endülüs'e nazaran nispeten daha az olması, medreselerin Mağrib'de daha erken bir tarihte kurulup yaygınlaşmasını sağlamıştır. Vakıflarla desteklenmiş tam teşekküllü müstakil medrese kurumunun XII. ve hatta XIII. yüzyıl En-

dülüs'üne ise yabancı olduğu söylenebilir. Belensiyeli (Valencia) Müslüman seyyah İbn Cübeyr'in (öl. 614/1217) Bağdat'a gelip Nizâmiye Medresesi'ni görünce hayretini gizleyememesi de bu iddiayı destekler niteliktedir. İbn Cübeyr Bağdat'taki Nizâmiye ve diğer medreselerle ilgili şunları aktarmaktadır:

... Bağdat'ta yaklaşık 30 medrese vardır. Medreselerin tümü de şehrin doğusunda yer almaktadır. Her bir medrese, şahane bir köşkten daha görkemlidir. Bu medreselerin en büyükleri Nizâmülmülk tarafından yaptırılan Nizâmiye Medresesi'dir. Bu medrese 570/1110 yılında yenilenmiştir. Medreselerin büyük vakıfları ile fakih ve hocalara aylık, talebelere burs vermek için vakfedilmiş gelir kaynakları bulunmaktadır. Medrese ve hastahaneler, bu beldelerin ebedi bir gurur ve büyük bir onur kaynağıdır. Bunları ilk defa kuranlara ve devam ettirenlere Allah rahmet eylesin...

İbn Cübeyr'in medreselerle ilgili hayranlığı, başta memleketi Belensiye olmak üzere Endülüs'te medrese yapısına, hem de bir şehirde bu denli kalabalık medrese ağına daha önce rastlamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Makdisi'ye göre İbn Cübeyr'in aksine on dördüncü yüzyılda yaşayan Tancalı (Fas'ın güneyinde bir şehir) İbn Battûta (öl. 770/1368-69), o dönem Kuzey Afrika'sında bulunan medreselere pek ilgi duymamıştır. Kaldı ki bu dönemde tek bir şehirde çok sayıda medresenin varlığına da şahit olunmamaktaydı. İbn Battûta, Şâfi mezhebine hasredilen Nizâmiye Medresesi ile dört Sünnî fıkıh ekolüne tahsis edilmiş fıkıh bölümlerinin yanı sıra bünyesinde Dârü'l-Kur'ân, Dârü'l-Hadîs ve Dârü't-Tıbb gibi kısımları da barındıran Müstansırıyye Medresesi ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

... Bağdat'ın Güney Doğusunda muntazam ve büyük çarşılar pek çoktur. Bunlar arasında en büyük çarşı ise Sûk-ı Selâse adıyla bilinir. Orada her çeşit sanatın hususi bir yeri bulunmaktadır. Bu çarşının ortasında güzellik ve zarafeti darb-ı mesellere geçen Medrese-i Nizâmiye yer almaktadır. Çarşının sonunda ise halife Mustansır Billah'ın yaptırdığı Medrese-i Müstansırıyye bulunmaktadır. Bu medresede her dört mezhep için ayrı bir mescit ve tedris mahalli vardır. Müderris tahtadan yapılmış küçük bir kubbenin altında ve üzerine halı serilmiş bir kürsüye oturur. Sırtında siyah elbise ve başında imame bulunmaktadır. Sağında ve solunda iki muîd yer almaktadır. Medresenin içerisinde talebeler için özel olarak yapılan hamam ile abdest alacak yerler mevcuttur. Bu medreseler dışında şehrin bu cihetinde cuma namazı kılınan üç câmi de bulunmaktadır...

İbn Cübeyr ve İbn Battûta, Mâlikî mezhebi ağırlıklı bölgelerden Doğu'ya gelmişlerdir. Nitekim bu dönemde gerek hac, gerek ticaret ve gerekse ilim tahsili için Doğu'ya yapılan seyahatler deyim yerindeyse gelenek hâlini almıştı. Bu geleneği takip edenlerden ve hatta İbn Cübeyr'in methettiği Nizâmiye Medresesi'nde talebe olanlardan biri de Ebü'l-Haccâc el-Mayurkî el-Endelüsü'dir (öl. 523/1128). Ebü'l-Haccâc el-Mayurkî dışında, Ebü'l-Velid el-Bâcî (ö. 474/1081), İbn Tûmert (öl. 524/1130) ve Ebû Abdullah el-Mursî (öl. 655/1257) gibi şahıslar da Mağrib ve Endülüs'ten Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde okumuş ve belli bir süre sonra ders vermişlerdir. Bu âlimlerin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde öğrenim görmek için ilim yolculuğu yapmaları, geldikleri coğrafyada bu tarihlerde henüz Nizâmiye gibi planlı ve programlı medreselerin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Hatta Endülüs'te sadece genel medreseler değil, ihtisas medreselerinin (dârü's-şifâ/dârü't-tıbb/bîmâristân, dârü'l-hadîs ve dârü'l-Kur'ân) de yaygın

olmadığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Endülüs'te bîmâristân ancak Nasrîler döneminde ve az sayıda inşa edilebilmiştir. Nitekim Gırnâta'da bilinen tek bîmâristân Muhammed el-Ğanî-Billâh'ın (755-760/1354-1359 ve 763-793/1362-1391) emriyle 768/1367'de yapılmıştır.

İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) kimi değerlendirmeleri de eğitim-öğretimin Endülüs'teki serencamını yansıtır niteliktedir:

...Vaktiyle Kayravân ve Kurtuba, Mağrib ve Endülüs ilim ve sanat merkezleri idi. Buralarda Umman gibi bir umran vardı, ilimlere rağbet edilmekte, sanatlar revaçta idi. İlim, fikir ve sanat pazarları coşkun bir derya gibiydi. Bu iki merkezin (ikbal) müddeti çağlar boyu uzayıp gittiğinden, ayrıca burada hadaret de mevcut olduğundan, ta'lîm geleneği oralarda iyice kök salmıştır. Lakin bu iki merkez harap ve viran bir hale gelince Merâkeş'te Muvahhidler hanedanlığının etkisiyle vücut bulmuş pek az kısmı müstesna ta'lîm geleneği inkıtaa uğradı... Kurtuba ve Kayravân'daki ta'lîmin inkıraza uğramasından bu yana Fas'ta ve Mağrib'in sair bölgelerinde güzel bir ta'lîm bulunmamaktadır... Endülüs halkına gelince buranın sakinleri arasındaki ta'lîm müessesesi yok olmuş, ilimlere olan rağbet ortadan kalkmıştır. Çünkü birkaç yüzyıldan beri oradaki Müslümanlar umranca gerilemişler, Arap dili ve edebiyatı hariç, buradaki halk arasında ilim ve ilmî anane diye bir şey kalmamıştır. Endülüslüler sadece Arap dili ve edebiyatı (fennü'l-'Arabiyye ve'l-edeb) ile iktifa ettiler. Bu ilimleri ta'lîm geleneği aralarında mahfuz kaldığından onun muhafaza edilmesiyle bu ilimler de muhafaza edilmiş oldu. Bunlar arasındaki fıkıh ise muhtevası boş bir şekilden ve aslı giden şeyin izinden ibaret kaldı. Akliyâtın ise ne aslı kaldı ne de izi. Bunun yegâne sebebi, umranın noksanlaşması, (doğu Endülüs'teki) deniz sahilleri ve yamaçları müstesna, umumiyetle her tarafın düşman tarafından zapt edilmiş olması ve geçimden sonra gelen (ilim ve saire gibi) meşguliyetlerden ziyade maişetlerini temin ile uğraşmaları dolayısıyla oradaki talim ve tedris geleneğinin kesintiye uğramasıdır.

2. Endülüs'te Eğitim ve Öğretimin Yapıldığı Mekânlar

Mescit/mescidü'l-câmi', mescit-hân yapısı özellikle medresenin bulunmadığı şehirlerde, meselâ Kudüs, Filistin'in diğer kısımları, Endülüs ve Sicilya gibi bölgelerde kurulmaya devam etmiş, eğitim ve öğretim faaliyetleri ağırlıklı olarak bu kurumlarda icra edilmiştir. Endülüs'te de evler, mektebler/küttâb, cami ve mescitler, ribât ve zâviyeler ile konak ve sarayların eğitim-öğretim mekânları olarak kullanıldığı görülmektedir. Endülüs'te kütüphanelerin de Doğu'da olduğu gibi eğitimin bir parçası hâline geldiği görülmektedir. Bunun dışında ticaret ve alış-veriş mahalleri de eğitim mekânı olarak kullanılabilmiştir. Meselâ, İbrâhîm b. Mübeşşir b. Şerîf el-Bekrî (öl. 395/1004-5), Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Antâkî'den arz yoluyla kırâat (ile ilgili dersler) olarak başta kırâat olmak üzere Mushafları noktalama ve yeni başlayanları eğitime ameliyesi onun Kurtuba Mescidü'l-Câmiî'nin yakınındaki dükkânında da devam etmiştir. Bununla birlikte kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda Endülüs'te medreselerin az sayıda olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu durum, İslâm dünyasının herhangi bir bölgesindeki Mâlikî medreselerinin geneline teşmil edilebilir. Zira Mâlikîlerin yerleştikleri yerlerde ve dolayısıyla yoğun oldukları bölgelerde çok sayıda medrese inşa ettikleri söylenemez. Meselâ, Müstansiriyye Medresesi (631/1233-34) kurulmadan önce Irak bölgesinde Mâlikî mezhebi mensuplarının varlığı bilinirken Bağdat'ta onlara ait medresenin varlığından söz edilmemektedir. Dolayısıyla bu mezhebi benimseyenlerin diğer mezhep mensupları (bilhassa Hanefî ve Şâfiî mensupları) inşa edilen yüksek-

köğretim kurumları bakımından nispeten geride kaldıkları öne sürülebilir. Diğer fıkıh mezhepleri XI. ve XII. yüzyıllarda Bağdat'ta kendi medreselerini kurarlarken kaynakların Mâlikî medreselerinden bahsetmemesi bunun göstergesidir. Bununla birlikte söz gelimi Mısır'da Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) öğrencilerinin çok olmasından ötürü Mâlikîliğin de burada çokça yayıldığı ve bununla aynı doğrultuda olmak üzere zamanla Mâlikîlere ait medreselerin sayısında da belli bir artışın olduğu görülmektedir.

İbn Battûta, Dımaşk medreselerinden bahsederken Şâfiîlere, Hanefî ve Hanbelîlere ait birçok, Mâlikîlere ait ise üç medresenin varlığını haber vermektedir. Şam dışında özellikle Makrizî'nin (öl. 845/1442) belirttiği üzere Mısır'da da Mâlikîlere ait medreseler bulunmaktadır. Buna göre Kahire medreselerinin 14'ü Şâfiî, dördü Mâlikî, 10'u Hanefî, üçü Şâfiî-Mâlikî, altısı Şâfiî-Hanefî, biri Mâlikî-Hanefî, dördü ise dört Sünnî mezhebin fıkıhı üzerine eğitim yapmaktaydı. Ayrıca mezhebi belirtilmeyen iki dârü'l-hadîs ve 25 civarında medrese bulunmaktaydı. Memlûkler döneminde (1250-1517) Dımaşk'ta 20 Hanefî, 36 Şâfiî, üç Mâlikî ve beş Hanbelî medresesinin bulunduğu tespit edilmektedir. Nu'aymî (öl. 927/1521), V-X. (XI-XVI.) yüzyıllar arasında Dımaşk'ta 63 Şâfiî, 52 Hanefî, dört Mâlikî, 11 Hanbelî ve üç tıp medresesinden söz etmektedir. Mâlikîlere ait medreselerden ikisi XII. yüzyılda Selahaddin Eyyûbî (öl. 589/1193) tarafından, diğer ikisi de XIV. yüzyılda inşa edilmiştir. Ayrıca Eyyûbîler döneminde (1171-1462) Mısır'da bulunan Mâlikî fıkıhı medreselerin sayısının 11 olduğu bildirilmektedir. Ghunaimi'nin Kuzey Afrika'da en önemlileri olarak belirttiği Mâlikî medreseleri ve sayıları şu şekildedir: Tunus'ta dört, Fas'ta/Fez'de beş, Merakeş'te bir, Sale'de bir, Miknâs/Meknes'te bir adettir.

Yukarıda anılan medreseler dışında Mâlikîlere ait başka medreselerin var olduğu ileri sürülebilirse de bu, Mâlikîlere ait medrese sayısının diğerlerine göre azınlıkta kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Bu durum aynı zamanda sözü edilen mezhebe mensup olanların sayısı ile yakından ilgilidir. Zira eğitim kurumları da mevcut yerin nüfusundan ve hâkim olunan mezhebin karakteristiğinden etkilenerek artıp azalabilmiştir. Meselâ, V/XI. ve VI/XII yüzyıl Bağdat'ında Şâfiî ve Hanefîlere ait medreselerin varlığı bilinirken Mâlikî nüfusunun bu dönem Bağdat'ında oldukça azalmasına ve hatta neredeyse ortadan kalkmasına paralel olarak Mâlikîlere ait medreseler de kurulup gelişim gösterememiştir. Diğer taraftan hâkim mezhep olması hasebiyle Mâlikîlere ait medreselerin daha çok Mısır, Kuzey Afrika/Mağrib ve Endülüs'te geliştiği öne sürülebilir. Zira bilhassa Mısır, İfrîkiye ve Mağrib'de diğer bölgelere nazaran Mâlikî medreselerinin daha çok olduğu, Endülüs coğrafyasında ise azınlıkta kaldığı anlaşılmaktadır.

Mâlikî âlimlerine ait önemli biyografik eserler arasında yer alan İbn Ferhûn'un (öl. 799/1397) ed-Dîbâcû'l-müzheb ile Makarrî'nin (öl. 1041/1632) Nefhu't-tîb adlı eserlerinde Endülüs'te kurulan medreselerle ilgili çok az bilginin yer alması bu coğrafyada medrese geleneğinin Doğu'ya göre tam anlamıyla yerleşmediğine delil gösterilebilir. Hâlbuki Makkarî, Kâhire'den bahsederken çok sayıda büyük medrese ve hân olduğunu belirtmektedir. Makkarî, şahıs merkezli (hoca-talebe ilişkisi) eğitim anlayışının yansımaları olarak Endülüslü bir âlimin biyografisini ele alırken genelde ders aldığı hocaların ve ders verdiği talebelerinin isimlerini ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mekânsal vurgunun ve meselâ medrese vurgusunun az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Şam ve Kahire gibi çok sayıda medresenin yer aldığı merkezlerin aksine Endülüs ve Endülüs'ün herhangi bir şehrinde medresenin sayısal çoğunluğundan bahsetmek güçtür. Tersine bir durum olmuş olsaydı şayet Doğu'da medreselerden büyük bir övgüyle bahseden âlimlerin Endülüs'teki medreseler için de aynı övgüyle söz etmeleri bekle-

nirdi. Ayrıca sözü geçen eserlerde medrese elemanları anlamında müderris ve muîd gibi kavramların da az geçmesi yukarıdaki iddiayı destekler niteliktedir.

Endülüs'te bilim ve sanatın gelişmesi medreseler kurulup yaygınlaşmadan önce farklı eğitim-öğretim kurumlarında ve farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Çünkü mektebler, mescit, câmi, zâviye, ribât, özel evler vs. diğer eğitim-öğretim kurumları, Doğu İslâm dünyasında olduğu gibi Mağrib ve Endülüs'te de önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Devletin eğitime doğrudan müdahalesi olmamakla birlikte öğrenim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olan mekteb/küttâb, medrese ve mescitlerin inşası ve bakımı ile öğrenimin etkili bir şekilde sürdürülmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim Devlet ve hayırsever kimseler tarafından kurulan mekteblerin varlığına erken dönemden itibaren rastlanmaktadır. Meselâ, II. Hakem (961-976)'in Kurtuba'da (356/967 yılında) fakir aile çocuklarının eğitimi için Kurtuba Câmii'nin yakınında üç tane olmak üzere şehrin farklı mahallerinde toplam 27 mekteb (mekâtib) inşa ettirmiş, buralara bilhassa Kur'ân öğretimiyle ilgilenecek muallimler (mü'eddib) tayin ederek onlara maaş bağladığı rivayet edilmiştir. Kaynaklarda da hem mekteblerden/küttâblardan hem de buralarda muallimlik yapan kişilerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla mekteb, Endülüs ve Sicilya dâhil İslâm dünyasının tüm bölgelerinde yaygınlık gösteren kurumlardan biri olmuştur.

Mektebler; Endülüs'te (aile içerisinde alınan eğitimden sonra) eğitim ve öğretime ilk olarak başlanılan, okuma, yazma, temel dilbilgisi ve matematik kurallarının, temel dinî bilgilerin öğrenildiği başlıca mekânlardı. Çocukların mescitte eğitim ve öğretilmeleriyle ilgili Mâlikîler, bunun câiz olmayacağı yönünde yaygın bir yaklaşıma sahip oldukları görülmektedir. Mâlikîlerin bu yaklaşımlarında mescidin temelde ibâdet mekânı olması ve dünyalık kazanç için kullanımlarının uygun olmaması, çocukların necasetten korunamamaları ve gürültü yapmaları gibi nedenler etkili olduğu söylenebilir. Bu yüzden bu durum, ilköğretimin/temel eğitimin ağırlıklı olarak aile içerisinde, özel evlerde ve mekteplerde yoğunlaşmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak büyük camiler dışında söz konusu düşüncenin herhangi bir şekilde uygulanmadığı, mu'allim ve mü'eddiblerin kendilerini buna uyma noktasında mecbur görmedikleri anlaşılmaktadır.

Endülüs'te de Doğu'da olduğu gibi dinî ve tabii ilimlerin eğitimi salt mescit, câmi ve medrese gibi kurumlara hasredilmemiş ve meselâ mu'allim, mü'eddib ve âlimlerin kendi evleri de eğitim-öğretim kurumu vazifesi görmüştür. Diğer bir ifadeyle âlimlerin, evlerinin bir bölümünü/odasını eğitim mekânı olarak kullanmaları Endülüs'te de yaygın bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Evler, okuma yazmanın öğrenilip temel bilgilerin edinildiği eğitim-öğretim safhasında ilk ders mekânı olmanın yanında temel eğitimin tamamlanmasının ardından tahsilin başladığı süreçte yapılan derslerin de mekânı olmuştur. İlk durum bilhassa ilim geleneğine sahip kültür seviyesi yüksek bir ailede doğan bir çocuğun babasından ya da herhangi bir yakınından aldığı ilk derslerde kendisini sıklıkla göstermektedir. Meselâ, Ahmed b. Muhammed b. Ali (öl. 521/1127), ilk eğitimini ve fıkıh tedrisini öncelikle babasından aldığı aktarılmaktadır. İbn Hayr el-İşbîlî'nin (öl. 575/1179) hadîs ve fıkıh gibi ilimleri tedris ettiği mekânlar arasında, ilim öğrendiği hocalarının kendi evleri olduğu da rivayet edilmektedir. Bîmâristân gibi yapıların az olduğu Endülüs'te evler tıp eğitimi ve daha genelde tabii ilimler için de önemli vazifeler üstlenmiştir.

Zâviyeler ve (temelde güvenlik amacına bağlı olarak ve askerî gayelerle tesis edilen) ribâtlar/râbitalar da hem Mağrib'de hem de Endülüs'te genel olarak dinî ilimlerin öğretimi, özel olarak da tasavvuf eğitiminin yapıldığı mekânlar olmuştur. Makdisi, ribâtların başlangıçta mes-

citle yan yana bulunan ve hadîs çalışmaları vasıtasıyla tasavvuf eğitimi veren kurumlar olarak ortaya çıktığını, VI./XII. yüzyıla gelindiğinde ise tasavvuf ve fıkıh eğitimini birleştirdiğini öne sürmektedir. Ma'rûf da ribâtların evvel emirde askerî gayelerle kurulduğunu, daha sonra bunların dinî, kültürel, toplumsal ve ilmi müesseseler olma yönünde dönüştüğünü ve hatta bazılarının kimi medreselerden daha fazla işlev gördüğünü belirtmektedir. Zühd ve tasavvufun gelişimiyle paralel mezkûr müesseseler de hem Mağrib hem de Endülüs'te zamanla yaygınlaşmıştır. Meselâ İbn Battûta, Gırnâta ve civarında bunlardan bazılarını ziyaret ettiğini, burada kendini zühd ve ibadete veren çok sayıda zâhidle karşılaştığını belirtmektedir. İbn Battûta, kendisine ait zâviyesi olan birinden (Şeyh Ebû Ali Ömer'in yeğeni Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Makrûk) de fakih olarak bahsetmektedir. Ayrıca halkın söz konusu ribâtlarda toplanıp Kur'ân okuduğu, önde gelen mutasavvıfların şiirlerinin ilahiler şeklinde söylendiği, dinî ve ahlâkî vaazlar yapıldığı da aktarılmaktadır. Bununla birlikte Endülüs söz konusu olduğunda ribât ve murâbîta kavramlarının daha çok askerî/cihâd manasıyla sınırlandırıldığı ileri süren araştırmalar da mevcuttur. Nitekim Endülüs'te ve Hristiyan devletlere karşı cihâd faaliyetinin sürdüğü Kuzey Afrika'da ribâtların askerî özelliğini koruduğu ve bu coğrafyalardaki ribâtlarda bir araya gelen gönüllülerin cihâd için Endülüs sınır boylarındaki ribâtlara gitmeyi sürdürdükleri görülmektedir. Ancak Doğu İslâm dünyasından gelen ve XI. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'ya yayılan tasavvuf akımı bölgedeki kimi ribâtlara da tesir etmiştir. Bu etkiyle ribâtlar tedricen birer hânkâh ve zâviye hâlini alırken savaşı ve asker anlamındaki murâbîtabiri de daha ziyade derviş ve velî manasında kullanılır olmuştur ki Merînîler (1196-1465) devrinden itibaren ribâtlar önemli ölçüde tasavvufî kurumlara dönüşmüştür.

İslâm'ın yayılmasına paralel olarak mescit ve câmi sayısında da ciddi artışlar olmuştur. Aynı durum Endülüs'ün fethiyle birlikte Batı İslâm dünyası için de geçerlidir. Zira başta halifeler ve emirler olmak üzere hayırsever zengin kimseler, ulemâ ve fukahâ mescit yapımına büyük önem vermiş, her şehir ve hatta her köy mescitlerle donatılmıştır. Öncelikli olarak birer ibadet merkezi olarak kurulan mescit ve câmiler (mescidü'l-câmi'), medreseler kurulmadan önce ve kurulduktan sonra da eğitim kurumu olma fonksiyonlarını da devam ettirmiştir. Endülüs coğrafyasında mescit ve câmilerin eğitim hayatında merkezi bir rol oynadığını Endülüs'ün fethinden kısa bir süre sonra bu kurumların sayısındaki hızlı artışta görmek mümkündür. Endülüs'ün fethinden yaklaşık elli sene sonra Kurtuba'daki mescitlerin sayısının 491'i bulduğu, yaklaşık iki buçuk asır sonra ise bu sayının 4000'e yaklaştığı rivayet edilmektedir. Ebû'l-Fidâ (öl. 732/1331), Kurtuba'daki mescit sayısının 2600 olduğunu bildirmektedir. İbn Fazlullah el-Ömerî (öl. 749/1349), Gırnâta'daki mescitlerin de sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtmektedir. Endülüs'te olduğu gibi Kuzey Afrika'da da çok sayıda mescit/mescidü'l-câminin varlığı bilinmektedir. Muhammed b. Kâsım el-Ensârî es-Sebtî, 1422'de tamamladığı eserinde Sebte'de 1000 mescit olduğunu söylemesi, bu coğrafyadaki mescit sayısının fazlalığı noktasında ipuçları vermektedir. Bu aynı zamanda mescit ve camilerin dinî kurumlar olmanın yanında ilim ve kültür hayatındaki yerini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Zira bu mekânlar kurulurken sadece ibadet amacı değil, eğitim-öğretim kurumu olma işlevi de gözetilmiştir. Dolayısıyla câmi ve mescitlerin (ya da bunların bünyesinde kurulan dersliklerin) medreselerle birlikte yüksek düzeyde eğitim veren kurumlar oldukları iddia edilebilir. Farklı bir tabirle yükseköğrenim sadece medrese bünyesinde yapılmayıp bu düzeyde bir eğitim câmi ve mescitlerde de yapılabilmekteydi. Meselâ, Ali b. Ömer b. İbrâhîm b. Abdullah el-Kinânî (öl. 730/ 1329-30), Gırnâta Ulu Camii'nde kırâat, fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı gibi farklı alanlarda dersler vermiştir. Endülüs'te ilköğretimle yükseköğretim arasında bir orta eğitim ve yükseköğretim kurumu bulunmadığından ilkokulu bitiren öğrenciler

kendi çabalarıyla câmilerde ve hocaların evlerindeki ders halkalarına katılarak yüksek eğitime hazırlanmaya çalışmışlardır. Neticede medrese sistemi dışında bu gibi kurumlarda da yüksek düzeyde eğitimin yapıldığını söylemek abartı olmasa gerektir.

Mâlikî medreselerinin Endülüs'te sayıca az olması, eğitim-öğretim hayatında mescit ve câmilerin önemini bir kat daha attırmıştır. Ali b. Ömer b. İbrâhîm b. Abdullah el-Kinânî (650/720-1252/1320[?]) Gırnâta mescidinde, Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr (öl. 708/1308) ise buna ilaveten Mâleka ve sair diğer merkezlerdeki mescitlerde Kur'ân, kırâat, fıkıh, hadîs, Arapça ve edebiyatla ilgili dersler vermeleri mescidin eğitim hayatındaki yerini ve önemini gösteren örneklerdendir. Hatta Endülüs'te bazı kurrâya kırâat dersi ve hafızlık çalışmaları için belli mescitler tahsis edilmiştir. Endülüs âlimlerinden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ülkesinde çok başarılı öğretim metodu takip edildiğini, ilköğretimin yazı, hesap ve dil bilgisiyle başlatıldığını, daha sonra Kur'ân hocasının öğrencilerine şifahî olarak Allah'ın kelâmını talim ettiğini, çocuklara kabiliyetlerine göre Kur'ân'dan bir kısım ezberlettiğini, hafızlığını tamamlayanlardan isteyenlerin öğrenimlerini fıkıh ve hadîs dersleriyle sürdürebildiklerini bildirir.

Neticede Endülüs'te eğitim faaliyetleri ve bu arada dinî ilimlerin öğretiminin medreselerle birlikte daha çok câmi ve mescitlerde icra edildiği ileri sürülebilir. Nitekim Bozkurt'un da vurguladığı gibi Endülüs'te dersler çoğunlukla câmilerde yapılmakta ve burada müstakil medrese binalarından pek söz edilmemektedir. Makdisi, câmi ve mescitlere bağlı medreselerin bilhassa Mısır ve Kuzey Afrika'da yaygın olduğunu ileri sürer ki aynı durum Endülüs için de geçerlidir. Bundan dolayı bu dönemde özellikle büyük câmilerin aynı zamanda birer medrese görevini üstlendikleri öne sürülebilir. Câmi ve mescitlerde medreselerde okutulan fıkıh, hadîs, tefsîr, kırâat, Arapça gibi ilimler tedris edilmesi bu iddiayı destekler niteliktedir. Endülüs'te talebelerin öğrenim gördüğü medrese sayısı az olduğundan öğrenim görmek isteyen talebeler, neredeyse bütün ilimleri belli bir ücret karşılığında mescitlerden ve âlimlere ait şahsî mekânlardan (evler vs.) almışlardır. Mescitlerde de medreselerde olduğu gibi ağırlıklı olarak fıkıh ilmi tedris edilmiştir. Eğitim-öğretim kurumlarında Mâlikî fikhî hâkim olduğundan daha çok bu mezhebin fikhî öğretilmiştir. Diğer mezheplerin fikhîleri bireysel gayretlere bağlı tedris edilmişse de resmî eğitim kurumlarında Mâlikî mezhebinin usûl ve fûrûu öğretildiği bir gerçektir. Bunun yanında Endülüs'te kurulan medreselerin sadece Mâlikî mensuplarına hasredilip edilmediği de ayrıca üzerinde durulması gereken bir mevzudur.

SONUÇ

Endülüs'te doğmuş büyümüş çok sayıda âlimin ilim elde etmek üzere Doğu'ya yolculuklar yapması, hem dinî hem de felsefî ilimlerde öğretilen konuların içerik bakımından bu coğrafyanın rengini taşımasını sağlamıştır. Dolayısıyla Endülüs, kendine özgü bağımsız bir ilmî gelenek oluşturmasından ziyade daha çok İslâm dünyasının Doğu'sunda üretilen ilmî ve kültürel geleneği Batı kültürüyle sentezlemiş ve bu sentezlenmiş yeni ilmî kültürün tekrar Batı'ya aktarılmasında köprü vazifesi görmüştür. Buna paralel olarak eğitim ve öğretimin icra edildiği mekânlar açısından da Doğu'dakine benzer bir kurumsallaşmanın olduğu görülmektedir. Medreselerin Mağrib ve Endülüs'te ilk olarak ne zaman kurulduğuyula ilgili ise farklı görüşler öne sürülmüştür. Öncelikle Horasan ve Mâveraünnehir'de ortaya çıkan medreseler, daha sonra bu bölgelerden Irak'a/Bağdat'a, Mısır'a, Şâm'a/Dımaşk'a, Filistin, Kuzey Afrika/Mağrib ve Endülüs'e doğru

uzun bir zaman diliminde peyderpey yayılıp gelişim göstermiştir. Kimi tarihçiler medreselerin Mağrib ve Endülüs'te ortaya çıkışının VI/XII ve VII/XIII. yüzyıl olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte medresenin özellikle Endülüs'te ortaya çıkıp yaygınlaşmasının VIII./XIV. yüzyılda (750/1349) olduğuna dair genel bir kanaat oluşmuştur. Endülüs'te Nizâmiye Medreseleri'nin kurulduğu tarihten (XI. yüzyılın ikinci yarısı) önce ve az sonra medreselerin müstakil birer kurum olarak mevcut olmadığı, sonraki dönemlerde inşa edilen medreselerin ise sayıca çok az olduğu görülmektedir. Mâlikî vakıf hukuku anlayışı, Doğu'ya yapılan ilmî yolculuklar (rihleler), coğrafyanın maruz kaldığı savaş ve iç karışıklıklar ile siyasî istikrarsızlıklar bunda etkili olan muhtemel faktörlerdendir. İfrikiyye ve Mağrib'de ise medreselerin kuruluşunun Endülüs'ten önce olduğu ve sayıca daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla başta dinî ilimler olmak üzere diğer ilimler evler, mektepler (küttâb), mescit, mescidü'l-câmi'/câmi, hân, zâviye ve ribât gibi kurumlarda icra edilmiştir. Başka bir ifadeyle medrese ve sözü edilen kurumlar arasında eğitim faaliyetleri açısından büyük farkların olmadığı ve bu kurumlarda ağırlıklı olarak dinî ilimlerin tedris edildiği, farklılığın okutulan ilmin türü ve derecesi ile ilgili olduğu çıkarımında bulunulabilir. Zaten eğitimin son merhalesi olarak yükseköğretim, çoğunlukla Doğu'ya yapılan ilim yolculukları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr. “el-A'yâd fî memlekeri Ğirnâta”. Mecelletü'l-Ma'hedî'l-Mısrî li'd-Dîrâseti'l-İslâmî fi Madrîd. Cilt/Sayı: 15 (1970), 133-149.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Akiş, İbrâhîm Ali. et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs. Ürdün, 1982.
- el-Askalânî, İbn Hacer (öl. 852/1449). ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine. I-IV. Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1349.
- Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (öl. 470/1077). Târîh-i Beyhakî. thk. Yahya el-Haşâb-Sâdik Neşet. Mısır: Mektebetü'l-Encelu'l-Mısıriyye, t.s.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd (öl. 487/1094). Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik, thk. Adrian van Leeuwen-André Ferré. Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.
- Beksaç, A. Engin. “Mağrib” (Mimari). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/318-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Belğîs, Muhammed Emîn. er-Rubut bi'l-Mağribi'l-İslâmî ve devruhâ fi asrî'l-Murâbitîn ve'l-Muvahiddîn. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Bozkurt, Nebi. “Hâfız”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/74-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ceran, İsmail. “Merîniler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29/192-199. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Ceran, İsmail. "Sebte". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Ceznâî, Ali. Zehretü'l-âs fi binâ'i medîneti Fas. thk. Abdülvehhâb İbn Mansûr. Rabat, 1411/1991, 2. baskı.
- Cîde, Ahmed Hâlid. el-Medâris ve nizâmü't-ta'lim fi bilâdi's-Şâm fi'l-'asri'l-Memlûkî. Beyrut, 1422/2001.
- ed-Dabbî, Ahmed b. Yahyâ (öl. 599/1203). Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs. I-II. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire-Beyrut, 1410/1989.
- ed-Dâye, Muhammed Rıdvan. Târîhu'n-nakdi'l-edebi'l-Endelüs. Dımışk: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Dîb, Safiyye. et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Mağrib ve'l-Endelus fi 'asri'l-Muvahhidîn (h. 6-7/m. 12-13). Cezair: Müessesetü Kunûzi'l-Hikme, 2011.
- Dozy, R.P.A. Supplément Aux Dictionnaires Arabes. Leyde, E. J. Brill, 1881.
- Dündar, Mahmut. Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, İbn İzârî (öl. 712/1312'den sonra). el-Beyânü'l-muğrib fi ihtisârî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib. I-IV. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1434/2013.
- Ebü'l-Fidâ (öl. 732/1331). Takvîmü'l-büldân. nşr. M. Reinaud-Mac Guckin de Slane. Paris: Imprimerie Royale, 1860.
- Ebü Huveyc, Mervan Selim. Asâletü't-teskîfi't-terbeviyyi'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Endelüsî. Dârü'l-Câmi'a, b.y.y.
- al-Faruque, Muhammed. "The Development Of The Institution Of Madrasah And The Nizamiyah Of Baghdad". Islamic Studies, Volume: 26, No: 3 (Autumn 1987), 253-263.
- el-Fâsî, İbn Ebû Zer' (öl. 741/1340). el-Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs. Rabat, 1972.
- Fikrî, Ahmed. Kurtuba fi'l-'asri'l-İslâmî târih ve hadâre. İskenderiye: Müessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, 1983.
- el-Hamevî, Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah (öl. 626/1229). Mu'cemü'l-büldân. I-V. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Harekât, İbrahim. "Fas". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hasan, Hasan Ali. el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs 'asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn. Mısır: Mektebetü Hünâcî, 1980.
- el-Himyerî, Muhammed b. Abdülmun'im (öl. 727/1327[?]). er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975, 1984.
- Hizmetli, Mustafa. Endülüs'te Hisbe Teşkilatı. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Irving, Thomas B. "Kastilya". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İbn Battûta (öl. 770/1368-69). Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr/Rihletü İbn Battûta. I-V. thk. Abdülhâdî et-Tâzî. Rabat: Akâdemiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1997.

- İbn Beşkuvâl (öl. 578/1183). es-Sıla. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Cübeyr (öl. 614/1217). er-Rihle. Beyrut: Dâru Sâdır, t.s.
- İbnü'l-Ebbâr (öl. 658/1260). et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla. I-IV. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Esîr (öl. 630/1233). el-Kâmil fi't-Târîh. I-XIII. Beyrut: Dâru Sâdır, 1979.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn (öl. 799/1397). ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb. I-II. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. Kahire: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, 1972.
- İbn Haldûn (öl. 808/1406). Mukaddimetü İbn Haldûn. I-II. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk, 2004.
- İbn Haldûn. Mukaddime. I-II. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- İbn Hallikân (öl. 681/1282). Vefeyâtu'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân. I-VIII. thk. İhsan Abbâs. Beyrut, 1968.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn (öl. 776/1374-75). el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye. I-II. Kahire, 1347/1928.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn. el-İhâta fi ahbâri Ğırnâta. I-IV. thk. Muhammed Abdullah İnân. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1393/1973.
- İmamuddin, S. M. Muslim Spain. Leiden, 1981.
- Îsâ, Muhammed Abdülhamîd. Târihu't-ta'lim fi'l-Endelus. Kahire, 1982.
- İyâz, Kâdî (öl. 544/1149). el-Ğunye. nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut, 1402/1982.
- el-Kâbisî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef (öl. 403/1012). İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.s.
- el-Kalesâdî, Ali b. Muhammed b. Ali el-Kureşî (öl. 891/1486). Rihletü'l-Kalesâdî. nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân. Tunus, 1978.
- el-Karâfî, Bedrüddîn (öl. 1008/1600). Tevşîhu'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc. thk. Ali Ömer. Kahire: Mektebetü't-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2004.
- Mahmûd, Hasan Ahmed. Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Makdisi, George. "The Madrasa in Spain: Some Remarks". Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée. Cilt: XV-XVI. Sayı: 2 (1973). 153-158.
- Makdisi, George. İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Makdisi, George. İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler. trc. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Makdisi, George. Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı. trc. ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed (öl. 1041/1632). Nefhu't-tîb. I-VIII. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed (öl. 1041/1632). Ezhârü'r-riyâz fi ahbâri 'İyâz. I-III. nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhîm Ebyârî-Abdülhafîz Şelebî. Kahire: 1939-1942. I-V. thk. Sa'îd Ahmed A'râb-Abdüsselâm Herrâs. Rabat, 1978-1980.

- el-Makrîzî. Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (öl. 845/1442). el-Mevâ'iz ve el-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve el-âsâr. tah. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî. Kâhire: Mektebe Medbûlâ, 1998.
- Ma'rûf, Nâcî. Neş'etü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslâm. Bağdat: Matbaatü'l-Ezher, 1385/1966.
- Ma'rûf, Nâcî. Esâletü'l-hadâreti'l-Arabiyye. Bağdat: Matbaatü't-Tedâmun, 1969.
- Ma'ruf, Nâcî. Medâris kable'n-Nizâmiyye. Bağdat: Matbaatü'l-Mecme'i'l-İlmiyye, 1973.
- Melchert, Christopher. The Formation of The Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E. Leiden-New York-Köln: Brill, 1997.
- el-Menûnî, Muhammed. el-Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb 'alâ 'ahdi'l-Muvahhidîn. Rabat: Dârü'l-Mağrib, 1397/1977.
- Mu'nis, Hüseyin. Târihu'l-fikri'l-Endelus. Kahire, 1955.
- en-Nu'aymî, Abdülkâdir b. Muhammed (öl. 927/1521). ed-Dâris fi târihi'l-medâris. I-II. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri". Turkish Studies. IV/3. Spring 2009.
- el-Ömerî, İbn Fazlullah (öl. 749/1349). Mesâlikü'l-ebâr fi memâliki'l-emsâr. I-XXVII. thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Özdemir, Mehmet. "Gırnata". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/51-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özdemir, Mehmet. Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi). Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi). Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özkan, Halit. "Şârrî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ribera, Julian. et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelus. trc. Tâhir Ahmed Mekkî. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1994, 2. baskı.
- Sanjuán, Alejandro García. Till God Inherits The Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th Centuries). Leiden-Boston: Brill, 2007.
- es-Sebtî, Muhammed b. Kâsım el-Ensârî. İhtisârü'l-ahbâr. thk. Abdulvahhâb b. Mansûr. Rabât, 1983.
- Secall, María Isabel Calero. "Mâleka". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Shatzmiller, Maya. The Berbers and The Islamic State: The Marinid Experience in Pre-protectorate Morocco. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2000.
- es-Suyûtî, Celâlüddîn (öl. 911/1505). Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nuhât. I-II. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 1384/1964-65.
- Şükürov, Qiyas. Benî Ahmer Devleti (1232-1492). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Tâceddîn, es-Sübkî (öl. 771/1370). Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ. I-X. thk. Mahmûd ve Muhammed el-Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Ahlû. Kâhire, 1964-1976, 1992.
- et-Tinbukfî, Ahmed Bâbâ (öl. 1036/1627). Neylû'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc. inâye ve takdim: Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000.

- et-Tûhî, Ahmed Muhammed. el-Mezâhiru'l-hadâra fi'l-Endelüs fi asri Beni'l-Ahmer. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, 1997.
- Uzrî, İbnü'd-Delâi (öl. 478/1085). Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-büstân fi garâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemâ'i'l-memâlik. thk. Abdülazîz el-Ehvânî. Madrid: el-Ma'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965.
- el-Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (öl. 914/1508). el-Mi'yârü'l-mu'rîb ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrikıyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib. I-XII. nşr. Muhammed Haccî v.dğr. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1401/1981.
- Yiğit, İsmail. "Ribât". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî (öl. 748/1348). el-İber fi haber men ğaber. I-IV. thk. Ebû Hâcir Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zehebî. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. I-XXV. Beyrut, 1996.